

A Review on Muslim Rulers' Agricultural Policies in the First Century after Hegira

Sondos Saeed Aziz* | Sajad Dadfar** | Mehdi Ezati***

Extended abstract

1- INTRODUCTION

Studies and reviews of primary references and also recent studies carried by historians of the dawn of Islam suggest the fact that most of these works is based on describing the matter of Bi'tha and explaining the political and military changes in the Islamic Caliphs' and rulers' era after the prophet's departure. Hence, addressing the economic matters at the dawn of Islam is not in the form of an independent topic in primary references, but it is unfocused and scattered among narrated occurrences in the history of the dawn of Islam. In recent studies most of historians of the dawn of Islam also focus on the generality of economic subjects in this era, such as economics of the peninsula before Islam, basics of Islamic economy, the relationship between religion and economy, the prophet's economic policies, and the economics of Muslims in the prophet's and the Caliphs' era, and they rarely address the matter of agriculture as an independent matter. Agriculture has a significant importance as one of the main components of economic system in every community and plays a remarkable role in providing livelihood and economic independence for such community. Therefore, the current study tries to discuss and review the Islamic rulers' approach towards the matter of agriculture by focusing on this case in the first century of the history of Islam. Regarding the vastness of Islamic lands in the first century after hegira and the remarkable historical background of agriculture in some conquered reigns such as Iran and Egypt it is obvious that reviewing agricultural economic changes in these reigns after the arrival of Arab Muslims is a matter in need of detailed and distinct discussion which is not included in this study. According to this, the main purpose of this study is only to describe the Muslim rulers' policies regarding the matter of agriculture and factors which affect these policies until the end of the first century after hegira.

2- METHODOLOGY

Considering the historical nature of the study and in order to elucidate it, this study tries to discuss and review the progress of changes in the field of Muslim rulers' policies concerning agricultural economy, using a descriptive-analytical method and by referencing to primary sources and some recent researches.

3- RESULTS & DISCUSSION

Studies and reviews of Arabia economics before the advent of Islam suggest that agriculture was not thriving in this area of the world due to climate conditions such as desert nature and lack of rain. Although sedentism and stable lifestyle existed in regions such as Yemen since the third century BC due to appropriate climatic and natural conditions, people did not show interest in agriculture and sedentary lifestyle in most areas and nomadism, primitive lifestyle, and tent-living were common. Following the prophet's Bi'tha and his immigration from Mecca to Medina, Arabian Peninsula faced new circumstances in various economic fields including agriculture. Historical reports confirm that arrival of the prophet to Medina city did not stop agricultural activities, but also religious teachings of Islam concerning the matter of agriculture led these activities to develop and spread. But after the prophet's departure and

---

* Master's degree in Islamic history, Razi University, Kermanshah, Iran.

** Assistant Professor of History Department, Razi University, Kermanshah, Iran, (Corresponding Author), sdadfar@razi.ac.ir

*** Assistant Professor of History Department, Razi University, Kermanshah, Iran.

affected by the conquests in era of the Caliphs, the rural economy and the matter of agriculture faced a new fate. In such era, we witness some kinds of change in Muslim rulers' approach towards the agriculture and rural sedentism. Concerns about decreasing Mujahids' numbers and the possibility of cessation of Jihad duty, led the new authority to keep people from agriculture and to stay in villages by encouraging them to settling down in cities and joining the group of Mujahids. Execution of encouraging policies regarding Arab's residence in cities and avoiding rural life and agriculture continued until the era of Umayyad Caliphs. But the Umayyads endeavored to adopt a new approach towards the agriculture by reconsidering the agricultural policies of the Caliphs' era. In fact, Arabs' miscegenation with local people and expansion of Islam among the inhabitants of conquered lands required a change of view to villages and agriculture and adopting a new approach in this field. This new approach the village should be considered a part of nation not outsiders. Therefore, we witness the advent of villages characterized by Islamic cities as general village. It shows the expansion of Islam, increase in the number of Muslims, inhabitation of many of Arabs in villages, and finally the necessity for changing the approach towards agriculture and villages. Henceforth, agriculture was not considered despicable but even accounted same as Jihad; something necessary and in order to be complementary to it.

4- CONCLUSIONS & SUGGESTIONS

Although agriculture before the advent of Islam was common in some areas of Arabian Peninsula, the prophet's Bi'tha could be considered the origin of a new era of prosperity in this area of the Arabia. The prophet's instructions and divine teachings are of the most important Muslims' drives in paying attention to the matter of agriculture. Following the prophet's departure and the beginning of conquests, we witness a new approach in the field of farming and agriculture. From some of the Caliphs' point of view, Arabs' inhabitation in villages and farming decreased the number of Mujahids and distanced Arabs from their mission to spread Islam. So, encouraging Arabs to participate in conquests and to avoid inhabiting in villages and farming was the major outlook of this era, however with the beginning of the Umayyad rule we witness a change in the Umayyad Caliphs' outlook towards the agricultural economy. It seems such a change in approach was caused by the demands and transitions which happened during the occurrences of fifty years after the prophet's Bi'tha. The spread of Islam along with Arab Muslims associating with other nations and getting influenced by them, the increase in importance of agricultural economy in providing the livelihood of the Islamic community, and formation of general villages can be considered a part of these transitions which were effective in changing the Umayyad rulers' outlook towards the matter of agriculture.

Keywords: agriculture, economy, Islam, muslim rulers.

Article Type: Research Article.

Citation: Saeed Aziz, Sondos, Dadfar, Sajad & Ezati, Mehdi (2023). A Review on Muslim Rulers' Agricultural Policies in the First Century after Hegira, *International Political Economy Studies*, 6 (1), 1-28.

بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری

سندس سعید عزیز* | سجاد دادفر** | مهدی عزتی***

چکیده

در پژوهش حاضر که به روش تاریخی انجام گرفته، تلاش شده تا ضمن بررسی مختصری از وضعیت کشاورزی در عربستان پیش از اسلام، تأثیر بعثت پیامبر (ص) و سیاست‌گذاری حاکمان مسلمان بر مسئله زراعت در صدر اسلام بررسی شود. هدف نوشتار پیش رو، بررسی مسئله زراعت به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم اقتصادی در صدر اسلام و تأثیر تحولات عرصه حکمرانی بر توسعه یا رکود آن است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که فقدان یک حکومت متمرکز در عربستان پیش از اسلام باعث شده بود تا سیاست‌گذاری روشنی در این بخش وجود نداشته باشد. به‌دنبال ظهور اسلام، پیامبر (ص) کوشید تا ضمن اصلاح روش‌های کشاورزی، آن را تحت یک نظام اقتصادی منسجم درآورد. هرچند راهبرد نوین پیامبر (ص) زمینه حضور مسلمانان را در فعالیت‌های اقتصاد زراعی مهیا کرد، اما این راهبرد در عصر خلفای راشدین دچار رکود شد. در این دوره نگرانی از کاهش مجاهدان در سرحدات اسلامی، باعث تشویق اعراب مسلمان به حضور در دارالهجرتها و شرکت در جهاد گردید. این امر را می‌توان یکی از موانع عمده در مسیر استمرار سیاست‌های زراعی عصر نبوی دانست؛ اما با به قدرت رسیدن امویان، یک‌بار دیگر سیاست‌های زراعی دستخوش تغییر شد. خلفای اموی، به امر کشاورزی اهمیت دادند و به آن رونق بخشیدند. در این زمان، هم‌نشینی و مجاورت اعراب مسلمان با ساکنان کشورهای فتح‌شده در کنار کاهش اهمیت اقتصادی دیوان و سیاست سخت‌گیرانه دولت بنی‌امیه برای گنجاندن نام افراد در آن، نقش مهمی در رونق کشاورزی و توجه به امر زراعت داشت که نتیجه آن توسعه بخش کشاورزی و شکل‌گیری روستاهای جامع بود.

واژگان کلیدی: زراعت، اقتصاد، اسلام، شبه‌جزیره عربستان، حاکمان مسلمان.

نوع مقاله: پژوهشی.

* کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.
** استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. (نویسنده مسئول)،
sdadfar@razi.ac.ir
*** استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

مقدمه

نگاهی به تاریخ حیات اجتماعی انسان در گذشته نشان می‌دهد که استقرار در کنار رودخانه‌ها و شروع کشاورزی را می‌توان از نخستین اقدامات انسان برای رسیدن به تمدن دانست. ویل دورانت، آشنایی با زراعت را دومین گام بلند انسان در جهت گذار از مرحله غارنشینی به عالم تمدن می‌داند (دورانت، ۱۳۷۰: ۱۳). در این میان، کشاورزی در شبه‌جزیره عربستان به دلیل طبیعت بیابانی و کمبود باران، کم‌رونق بوده است. شرایط اقلیمی این سرزمین باعث رواج کوچ‌نشینی، زندگی بدوی و چادرنشینی در بیشتر مناطق آن شده بود. هرچند در مناطقی مانند یمن به دلیل شرایط اقلیمی و طبیعی مناسب، زندگی یکجانشینی و پایدار از هزاره سوم قبل از میلاد دیده می‌شد اما در بیشتر نقاط آن، مردم نسبت به کشاورزی و زندگی پایدار روی خوشی نشان نداده و حتی این نوع زندگی را تحقیر می‌کردند.

با این وجود، متناسب با شرایط جغرافیایی، طبیعی و اقلیمی، فعالیت‌های کشاورزی در قسمت‌های خاصی از شبه‌جزیره عربستان در قبل از ظهور اسلام رواج داشت، برای مثال گسترش کشاورزی در جنوب این شبه‌جزیره و مناطقی مانند طائف و یمامه حاصل وجود منابع آبی مناسب بود. این امر به ظهور جوامع کشاورزی پایدار در جنوب عربستان منجر شد. کشاورزی در شمال این شبه‌جزیره، به صورت محدود و پس از امکان ذخیره نمودن آب باران به وجود آمد. در مورد بقیه مناطق وسیع شبه‌جزیره عربستان، وجود بیابان‌های وسیع، شوری زمین و فقدان آب کافی از عواملی بودند که مانع ایجاد کشاورزی می‌شدند (دوز، ۱۹۷۳: ۲۴۳). به دنبال بعثت پیامبر (ص) و مهاجرت ایشان از مکه به مدینه، شبه‌جزیره عربستان در عرصه‌های مختلف اقتصادی و از جمله در حوزه زراعت با شرایط جدیدی مواجه شد.

گزارش منابع تاریخی (ابو یوسف، ۱۳۸۲: ۸۰، ۹۹؛ بلاذری، ۱۹۹۶: ۱۰۴، ۱۰۵، ۹۸، ۹۹؛ عسقلانی، ۲۰۰۵، ج ۲: ۲۲، ۲۳؛ ابن سعد، ۲۰۰۱، ج ۱: ۴۹۱) مؤید این موضوع است که ورود پیامبر (ص) به شهر مدینه نه تنها باعث توقف فعالیت‌های کشاورزی نشد، بلکه آموزه‌های دین اسلام در زمینه توجه به مسئله زراعت به توسعه و گسترش به این گونه

بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری (سندس سعید عزیز، سجاد دادفر و مهدی عزتی) ۵

فعالیت‌ها منجر شد. پیامبر (ص) با اتخاذ راهبردی نوین برای برطرف کردن نیازهای اقتصادی مهاجران و جامعه مدینه و متناسب با شرایط و محیط جدید، زمینه حضور جدی مسلمانان مهاجر را در فعالیت‌های اقتصاد زراعی مهیا کرد؛ اما به دنبال رحلت پیامبر (ص) و آغاز عصر خلفا، اقتصاد روستایی و مسئله زراعت سرنوشت دیگری یافت.

در این دوره و متأثر از فتوحات اسلامی، نوعی تغییر رویکرد حاکمان مسلمان در ارتباط با زراعت و اقامت در روستاها را شاهد هستیم. نگرانی از کاهش تعداد مجاهدان و امکان توقف فریضه جهاد باعث شد تا حاکمیت جدید با تشویق مردم به حضور در شهرها و پیوستن به صفوف مجاهدین، آنان را از پرداختن به زراعت و حضور در روستاها بازدارد. اهمیت این موضوع به گونه‌ای بود که مهاجر در مفهوم جدید خود شامل اعرابی می‌شد که پس از مسلمان شدن نام خود را در دیوان جهاد ثبت کرده و روانه مرزهای دار الکفر می‌شد. به نظر می‌رسد نقل احادیثی از پیامبر (ص) و برخی صحابه در مورد اهمیت شهرنشینی و پرهیز از اقامت در روستاها در این دوره، نه به معنای نفی ارزش کشاورزی و زراعت بلکه به واسطه ترس از کاهش تعداد مجاهدان و رها شدن فریضه جهاد بوده است.

اعمال سیاست‌های تشویقی در جهت اقامت اعراب در شهرها و پرهیز از روستانشینی و زراعت تا پایان عصر خلفای راشدین باقی ماند. با این حال به واسطه تحولاتی که در زندگی اقتصادی و اجتماعی اعراب در شهرهای اسلامی و در زمان بنی‌امیه رخ داد، این نگاه منفی به زراعت، روستا و کشاورزان تغییر کرد. امویان تلاش کردند تا با بازنگری در سیاست‌های زراعی عصر خلفا، رویکرد جدیدی نسبت به مسئله زراعت در پیش گیرند. در این رویکرد، ضمن تأکید بر اهمیت زراعت، مسئله تشکیل روستاهای جامع در دستور کار قرار گرفت؛ اما با وجود نکاتی که به آن اشاره شد، نگاه مسئله‌محور به مسائل اقتصادی تاریخ صدر اسلام در بین محققان و پژوهشگران این عرصه، کم‌رنگ و عمدتاً معطوف به کلیات این موضوع است؛ از این رو در پژوهش حاضر تلاش شده تا با تمرکز بر مسئله زراعت در سده نخست تاریخ اسلام، رویکرد حاکمان مسلمان در قبال آن بحث و بررسی شود. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که وضعیت زراعت در عربستان پیش از اسلام چگونه بود و بعثت پیامبر (ص) و ظهور دولت‌های مسلمان در قرن اول هجری، چه تأثیری

بر اقتصاد زراعی گذاشت؟

در راستای پاسخ به این پرسش، تلاش شده تا با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع نخستین و برخی تحقیقات متأخر، به روند تحولات اقتصاد زراعی در نخستین سده اسلامی توجه شود. بدیهی است با توجه به گستردگی سرزمین‌های اسلامی در قرن اول هجری و پیشینه تاریخی زراعت در برخی مناطق مانند ایران و مصر، هدف پژوهش حاضر بررسی وضعیت زراعت در قلمرو جهان اسلام نبوده، بلکه مسئله پژوهش حاضر بررسی نوع رویکرد و سیاست‌گذاری حاکمان مسلمان در ارتباط با زراعت در قرن اول هجری است.

پیشینه پژوهش

مطالعه و بررسی منابع نخستین و همچنین پژوهش‌های جدیدی که توسط محققان تاریخ صدر اسلام انجام شده، حاکی از بیان این واقعیت است که بیشتر این آثار، بر تشریح مسئله بعثت و بیان تحولات سیاسی و نظامی عصر خلفا و حاکمان مسلمان در بعد از رحلت پیامبر (ص) مبتنی هستند. از این‌رو در منابع اولیه توجه به مسائل اقتصادی صدر اسلام نه در قالب یک سرفصل مستقل بلکه به صورت پراکنده و در لابه‌لای بیان حوادث تاریخ صدر اسلام دیده می‌شود. منابع حدیثی و در ذیل ابوابی چون زکات، خمس، مکاسب، دیات، کتب خراج، مغازی، سیره و برخی آثار جغرافیایی از جمله منابعی هستند که می‌توان در ضمن مطالعه آنان اطلاعاتی در باب مسائل اقتصادی صدر اسلام کسب کرد.

در پژوهش‌های جدید نیز، عمده پژوهشگران تاریخ صدر اسلام بر کلیات مباحث اقتصادی این عصر نظیر وضعیت اقتصادی شبه جزیره در پیش از ظهور اسلام، مبانی اقتصاد اسلامی، رابطه دین و اقتصاد، سیاست‌های اقتصادی پیامبر (ص) و وضعیت اقتصادی مسلمانان در عصر نبوت و دوره خلفا تمرکز کرده و کمتر به مسئله زراعت را به عنوان یک موضوع مستقل توجه کرده‌اند. برای مثال، مقالات «وضع اقتصادی مدینه در عهد نبوی» تألیف عبدالله‌العزیز بن ادریس و ترجمه شهلا بختیاری، «نگاهی به سیره اقتصادی پیامبر خدا» به قلم غلامحسین محرمی، «راهبردهای اقتصادی حکومت نبوی (ص) در مدینه النبی» از راقم ابن سطور و روح‌الله بهرامی، «نگاهی گذرا به کشاورزی در عهد اموی و عباسی» از

بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری (سندس سعید عزیز، سجاد دادفر و مهدی عزتی) ۷
رضا میقاتی، «بررسی تحلیلی سیاست اقتصادی پیامبر (ص) در تخصیص منابع» از محسن
مرسل‌پور و «سیره پیامبر اکرم در مقابله با تهدیدهای اقتصادی» از سعید سیدحسین زاده یزدی
از جمله مقالاتی هستند که هر کدام سعی کرده‌اند تا به نحوی به مسئله اقتصاد در صدر اسلام
بپردازند.

بر این اساس می‌توان گفت وجه تمایز پژوهش حاضر با تحقیقات پیشین، آن است که
تلاش نموده تا با استفاده از منابع اولیه و تحقیقات جدید، ضمن تبیین وضعیت زراعت در
شبه‌جزیره عربستان پیش از اسلام، مسئله اقتصاد زراعی در صدر اسلام و چگونگی
سیاست‌گذاری حاکمان مسلمان در این زمینه را واکاوی کند.

پیشینه تاریخی زراعت در شبه‌جزیره عربستان قبل از اسلام

با وجود شرایط سخت و نامناسب شبه‌جزیره عربستان برای کشاورزی و رشد گیاهان،
زراعت در بخش‌های مختلف آن، تابعی از حاصلخیزی اراضی، منابع آب، نوع خاک و
همچنین میزان رطوبت و دمای هوا بود. ساکنان این شبه‌جزیره از قدیم‌الایام و قبل از ظهور
اسلام با برخی از روش‌های کشاورزی و مراحل آن نظیر شخم زدن و آبیاری از طریق
ارتباط با مناطق خارج از شبه‌جزیره آشنایی داشتند. وجود برخی از واژه‌های رایج در میان
اعراب را می‌توان دلیلی بر این موضوع دانست. برای مثال از جمله این واژه‌ها می‌توان به
کلمه بعل اشاره نمود. اعراب این واژه را به گیاهانی اطلاق می‌کردند که نیازی به آبیاری
توسط انسان نداشته و به وسیله آب باران رشد می‌کردند، آن‌ها معتقد بودند که این آب‌ها
توسط بعل، خدای باران و چشمه‌سارها، تأمین می‌شد (حتی، ۱۹۵۶: ۲۰).

افزون بر منابع تاریخی، قرآن کریم نیز در برخی از آیات، ضمن اشاره به وضعیت
کشاورزی شبه‌جزیره عربستان، از مسائلی مانند کاشت زمین، رشد دانه‌ها، آبیاری و انواع
محصولات کشاورزی نظیر نخل، انگور، انار و تعدادی میوه دیگر سخن گفته است (بقره:
۱۲۱؛ سجده: ۴۷؛ نبا: ۵؛ الرحمن: ۱۲؛ اسراء: ۴۱؛ انعام: ۱۱۴). وجود این شواهد در کنار
برخی تصاویر حک شده بر روی بناها و دیواره‌های باستانی را می‌توان حاکی از دانش اولیه
ساکنان باستانی شبه‌جزیره عربستان در زمینه زراعت و شناخت آنان از این گیاهان دانست.
از جمله محصولاتی که در این منابع به تصویر کشیده شده است می‌توان به درختان نخل در

حجاز، گندم، جو، برنج و ذرت در یمن، عمان و احساء و همچنین انگور و انار در طائف و بترا اشاره کرد (عباس، ۱۹۸۷: ۳۵).

توزیع جغرافیایی زراعت در شبه‌جزیره عربستان

تنوع آب و هوا، جنس زمین، تغییر در میزان بارش‌های زمستان در شمال و تابستان در جنوب شبه‌جزیره عربستان و تفاوت در سطح دما و رطوبت از یک منطقه به منطقه دیگر، باعث شده بود تا مناطق مختلف آن از نظر سطح زراعت، تنوع گیاهی و رشد محصولات شرایط متفاوتی داشته باشند. در این میان، دره‌های جنوب عربستان از مراکز اصلی سکونت و زراعت به‌شمار می‌آمدند (دو، ۱۹۸۳: ۵۳). افزایش سطح زیر کشت محصولات کشاورزی و نیاز به تأمین منابع آب پایدار، به تدریج اندیشه ساخت سدهایی بر روی رودهای جاری در این دره‌ها را در میان ساکنان آن شکل داد. به گونه‌ای که به مرور زمان آن‌ها نزدیک به هشتاد سد برای نگهداری و ذخیره آب احداث کردند (مهران، ۱۹۸۸: ۱۹۸). از جمله این سدها می‌توان به سد معروف مارب اشاره کرد که در واحه بیحان واقع شده بود. شهرت سد مارب به گونه‌ای است که خداوند متعال در سوره سبأ به آن اشاره کرده است. حاصلخیزی سرزمین سبأ که بخشی از آن ناشی از وجود این سد بود در بین اعراب همواره ضرب‌المثل بوده است (فخری، ۱۹۸۴: ۱۷۴). کلمه مارب در اصل یک کلمه آرامی بوده که از دو جزء ماء و راب ساخته شده و به معنای آب بسیار یا سیل عظیم است (مهران، ۱۹۸۸: ۴۶۹). این اثر بزرگ را به نوعی می‌توان یادآور شکوه هنر مهندسی و معماری پیشرفته در نزد یمنیان باستان دانست (ترسیس، ۱۹۸۵: ۶۲).

شهر مارب پس از احداث این سد به ثروت غیر قابل وصفی دست یافت. به گونه‌ای که اهالی آن از این نظر، با مردم سایر مناطق قابل مقایسه نبودند. به همین دلیل در منابع تاریخی و جغرافیایی متقدم از یمن، با عناوین مختلفی چون عربستان خوشبخت و عربستان سبز یاد شده است. به نظر می‌رسد جاودانگی این جایگاه و حاصلخیزی آن را در آیات قرآن و با عنوان بلده طیبه می‌توان مشاهده کرد (قاسمی، ۱۹۹۹: ۲۷).

تمدن سبأ نقش مهمی در پیدایش سدها و توسعه سیستم‌های آبیاری در دره‌های جنوب عربستان داشت. سد مارب و سیستم آبیاری آن نشانگر آگاهی عمیق ساکنان منطقه

بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری (سندس سعید عزیز، سجاد دادفر و مهدی عزتی) ۹
از امور کشاورزی و سیستم‌های آبیاری و همچنین مهارت فنی آنان در زمینه ذخیره و
مدیریت آب است (قاسمی، ۱۹۹۹: ۲۸). در شمال شبه‌جزیره عربستان، کشاورزی به صورت
محدود و پس از امکان ذخیره کردن آب باران به وجود آمد (عباس، ۱۹۸۷: ۷۷).

نبطی‌ها که یکی از دولت‌های مستقر در این منطقه در پیش از اسلام بودند، در ابتدای
حیات خود به شغل چوپانی و پرورش دام اشتغال داشتند؛ اما پس از مدتی و به دنبال
یکجانشین شدنشان، کشاورزی با استفاده از آب باران و سدهای کوچکی که جهت مهار
سیلاب‌ها ساخته بودند در بین آنان رواج یافت؛ زیرا این منطقه فاقد بارش‌های منظم و
معین بوده و به همین دلیل نبطی‌ها با احداث سدها و مخازن لازم جهت جمع‌آوری آب
باران، از آن‌ها برای ایام خشک‌سالی بهره می‌بردند (گلک، ۱۹۶۰: ۲۰۲).

بیشتر نبطی‌ها به کاشت محصولات مانند انگور، انار و دانه روغنی کنگد مشغول بودند؛
موضوعی که به تغییر خدایان آن‌ها منجر شد؛ زیرا خدایان دامداری که حافظ گله‌ها و مراتع
و تغییر شب و روز بودند، دیگر برای زندگی پایدار مبتنی بر کشاورزی مناسب نبودند،
بنابراین آن‌ها به پرستش الهه باروری و رویش گرایش روی آوردند (عباس، ۱۹۸۷: ۷۷). در
شرق عربستان و در دره‌ها و تپه‌های شنی رأس‌النخیمه (جلفار قدیم) و همچنین واحه‌هایی
مانند العین و البریمی، ساکنان آن به کار کشاورزی مشغول بودند. کاشت درختان خرما در
این مناطق رواج فراوانی داشت (دباغ، ۱۹۸۸: ۵۳) اما در سایر بخش‌های شبه‌جزیره و
به واسطه وجود بیابان‌ها و شرایط نامناسب طبیعی، زراعت از رونق چندانی برخوردار نبود.

عصر نبوی و اعمال سیاست‌های جدید زراعی

ظهور اسلام و بعثت پیامبر اکرم (ص) را می‌توان سرآغاز تحولات عمیقی در ساختارهای
اقتصادی شبه‌جزیره از جمله در حوزه زراعت دانست. به دنبال مهاجرت پیامبر (ص) به
مدینه و تشکیل نخستین دولت اسلامی، تدوین سیاست‌های جدید مالی و از میان برداشتن
تنگناها و معضلات اقتصادی، در دولت نوپای مدینه، اولویت ویژه‌ای پیدا کرد؛ زیرا
حکومت مدینه نمی‌توانست بدون سیاست‌گذاری‌های روشن اقتصادی به سوی هدف‌های
عمومی خود حرکت کند (زرگری‌نژاد، ۱۳۷۸: ۳۵۸).

یکی از مهم‌ترین راه‌های تقویت بنیه اقتصادی مسلمانان و تأمین نیازهای معیشتی آنان،

توجه به اقتصاد زراعی بود. در این میان آنچه که می‌توانست موجب تسهیل اقدامات پیامبر (ص) در این زمینه شود، موقعیت زراعی مناسب شهر مدینه بود. حاصلخیزی اراضی مدینه به واسطه موقعیت آتشفشانی آن در کنار آب فراوانی که از طریق دره‌ها و چاه‌های منطقه تأمین می‌شد باعث رونق زراعت در این شهر شده بود. آیات بسیاری از قرآن کریم به باغ‌های نخل و انگور از مزرعه‌های حبوبات و سایر مزارع مدینه اشاره دارد (بقره: ۲۶۱، ۲۶۴ و ۲۶۶؛ انعام: ۹۹ و ۱۴۱؛ مؤمنون: ۱۹؛ یس: ۳۳ و ۳۴؛ ق: ۱۱-۷).

بیشترین زراعت اهل مدینه در زمان جاهلیت، منحصر به داخل شهر بوده و از وادی‌های اطراف بیشتر به‌عنوان چراگاه و شکارگاه استفاده می‌کردند (حمیدالله، ۱۳۶۳: ۷۳-۷۵). به همین دلیل پیامبر (ص) بعد از مهاجرت به مدینه احساس کرد که مردم این شهر آن‌چنان که باید به مسئله زراعت توجه نکرده و بهره‌برداری لازم از زمین‌های زراعی را ندارند. به نظر می‌رسد در کنار فقدان یک نظام زراعی مشخص، اشتغال طولانی مدت قبایل اوس و خزرج به جنگ‌های داخلی نقش مهمی در این مسئله داشت (علی، ۱۹۹۳، ج ۷: ۲۱۳). از این‌رو پیامبر (ص) پس از مهاجرت، توسعه اقتصاد زراعی را در دستور کار خود قرار داد. پیامبر (ص) ضمن تشویق مردم به زراعت و کشاورزی، از کشاورزان تحت عنوان گنج‌های اجتماع یاد می‌کند (حر عاملی، ۱۳۹۷: ۱۳، ۱۹۴).

قرآن کریم نیز بارها از ارزش آب و زمین و نعمت‌های الهی حاصل از اختلاط این دو سخن گفته است (رعد، ۴). به این ترتیب تعالیم نبوی و آموزه‌های وحیانی از مهم‌ترین انگیزه‌های مسلمانان در توسعه کشاورزی بود. پیامبر (ص) کوشید تا عرب را از حالت شبانی و بیابان‌گردی به کشاورز تبدیل کند و این گام مهمی در جهت تقویت کشاورزی و کنترل نظام قبیله‌ای بود (خاکرند، ۱۳۹۰: ۱۵۰).

به رسمیت شناختن مالکیت فردی و احترام به آن را می‌توان یکی از راهکارهای پیامبر (ص) برای تحقق این موضوع دانست. بر این اساس پیامبر (ص) ضمن تشویق روحیه کار و کوشش در بین مسلمانان می‌فرمود هرکس زمین بایری را احیا کند بر آن مالکیت پیدا خواهد کرد (حر عاملی، ۱۳۹۷، ج ۱۷: ۳۲۷). ضمن آنکه پس از پیروزی مسلمانان بر یهودیان بنی قینقاع، بنی نضیر، بنی قریظه و خیبر، مهاجرین توانستند زمین‌هایی را از پیامبر

بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری (سندس سعید عزیز، سجاد دادفر و مهدی عزتی) ۱۱
(ص) دریافت کنند و در جرگه مالکین یا کشاورزان مدینه درآیند. بلاذری می‌نویسد
مهاجران زمین‌های زراعی بزرگ زیادی را در غابه و حره شرقی صاحب شدند (بلاذری،
۱۹۹۶: ۹۸). این مالکان جدید در زمین‌های مزروعی به کشت محصولات متعددی مانند
گندم، جو و نخل می‌پرداختند و در کنار آن‌ها باغ‌هایی نیز برای تولید انگور و انجیر احداث
می‌کردند (عسقلانی، ۲۰۰۵، ج ۲: ۴۸۵؛ واحدی، ۱۹۷۸: ۲۸۰).

پیامبر (ص) به منظور ساماندهی وضعیت اقتصادی مهاجرین و حل مشکلات معیشتی
آنان، با اتخاذ راهبردی نوین، زمینه و بستر لازم برای حضور آنان در فعالیت‌های زراعی را
مهیا کرد. ایشان تلاش کردند تا با حل مشکلات موجود بین مالکین، کشاورزان و روابط بین
این دو قشر، ضمن اصلاح روش‌های کشاورزی، آن‌ها را تحت یک نظام اقتصادی منسجم
قرار دهند. این اقدامات باعث افزایش محصولات کشاورزی شد (ابو یوسف، ۱۹۹۲: ۸۹-
۹۰). هرچند مردم مکه عمدتاً به تجارت مشغول بودند اما مهاجرین بعد از هجرت به مدینه،
دوشادوش انصار به کارهای کشاورزی مشغول شدند (واحدی، ۱۹۷۸: ۲۸۰).

این مهاجران در بهبود زراعت و پیشرفت آن در مدینه نقش مهمی داشتند. آن‌ها
وادی‌های اطراف مدینه نظیر بطحان و اراضی غابه در شمال غربی این شهر که دارای
درختان بسیار و درهم‌پیچیده از جمله درختان گز و شورگز بود را آباد کردند. آن‌ها بیشتر
این درختان را قطع و به‌جای آن‌ها نهال‌های نخل کاشتند (بلاذری، ۱۹۹۶، ج ۱: ۹).
همچنین به دلیل کمبود گندم در مدینه، پیامبر (ص) مسلمانان را تشویق به کاشت آن کرد
(ابن سعد، ۲۰۰۱، ج ۳: ۲۲۲).

بدیهی بود که یکی از اهداف مهم پیامبر (ص) از تشویق مسلمانان به کشت گندم،
کسب استقلال اقتصادی و قطع وابستگی به غیر مسلمانان و مخصوصاً یهودیان بود.
یهودیان از جمله اقوامی بودند که بعد از ورود به این منطقه به دلیل آشنایی با اصول زراعت،
موفق شدند تحولاتی در عرصه کشاورزی ایجاد کنند (محمد کردعلی، ۲۰۲۰، ج ۱: ۱۲۴).
این در حالی بود که وضعیت اقتصاد زراعی انصار در پیش از هجرت چندان خوب نبود و
این موضوع باعث شده بود تا آنان حتی در زمینه تأمین برخی محصولات مورد نیاز با
مشکل روبه‌رو شوند، در حالی که بهترین و پربارترین زمین‌ها در دست ساکنان «عوالی»
مدینه که بیشتر از یهودی‌ها بودند، قرار داشت (حموی، ۱۴۰۸، ج ۱: ۴۴۶).

به دلیل اقتصاد ربوی یهودیان و وضعیت مالی مناسبشان اکثریت اعراب به آن‌ها بدهکار بودند، به گونه‌ای که گاهی اوقات اعراب در مقابل بدهی خود مجبور به چشم‌پوشی از زمین خود و واگذاری آن به طلبکار یهودی بودند. زمانی که پیامبر (ص) وارد مدینه شد این شرایط همچنان تداوم داشت و بدیهی بود این امر افزون بر وابستگی مسلمانان به یهود می‌توانست موجب نفوذ آنان در بین جامعه اسلامی شود. به همین دلیل پیامبر (ص) کوشید تا با تقویت اقتصاد زراعی مدینه و بهبود وضعیت اقتصادی جامعه نوپای اسلامی، ضمن صیانت از مسلمانان مستمند در برابر اهل کتاب، زمینه‌های همگرایی مسلمانان با آنان و در نتیجه نفوذ کفار بر اندیشه مسلمانان را از بین ببرد. به همین دلیل پیامبر (ص) ضمن تشویق مسلمانان به زراعت و باغداری به تدریج برخی از اراضی و چاه‌هایی که در اختیار یهودیان بود خریداری کرد. از جمله چاه‌های معروفی که در مدینه وجود داشت چاه رومه، متعلق به یهودیان بود و آنان آب چاه را به مسلمانان می‌فروختند. با تشویق‌های پیامبر (ص) چاه مذکور توسط مسلمانان خریداری و برای مصارف کشاورزی وقف شد (البکری، ۱۹۴۵، ج ۲: ۴۱۳).

در نتیجه این تشویق‌ها، کشاورزی در این شهر رونق گرفت و اصحاب پیامبر (ص) در بیرون از مدینه به کشاورزی و زراعت پرداختند. فعالیت‌های آنان در این زمینه به گونه‌ای بود که شهر در محاصره باغ‌ها و درختان قرار گرفت و اگر فتوحات اسلامی نبود که باعث جلب توجه مهاجران و انصار به ممالک مفتوحه شود، یثرب یکپارچه باغ و بستان و مزرعه می‌شد و حتی می‌توانست نیاز غذایی مناطق دیگر را هم تأمین کند (علائلی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۴۵).

تعریف قواعد و موازین نوین زراعی یکی دیگر از راهکارهای پیامبر (ص) برای تقویت اقتصاد زراعی مدینه و زندگی یکجانشینی بود. هر چند اقتصاد مدینه بیشتر مبتنی بر کشاورزی و مردم آن از گذشته‌های دور با زراعت آشنا بودند، اما به دنبال حضور پیامبر (ص) در این شهر، تشکیل دولت اسلامی و شکل‌گیری جامعه جدید، لازم بود تا ضمن تجدید نظر در سیاست‌های زراعی، قوانین جدیدی برای تقویت کشاورزی و توسعه اقتصاد زراعی مدینه تعریف شود. وجوب پرداخت زکات در سال دوم هجرت (توبه: ۱۰۳) و تنظیم مقرراتی از سوی پیامبر (ص)، منجر به تعلق زکات مشخصی بر تولیدات و

بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری (سندس سعید عزیز، سجاد دادفر و مهدی عزتی) ۱۳ محصولات کشاورزی شد که زمین‌داران و کشاورزان بعد از برآورد مأمورین ویژه پیامبر (ص) موظف به پرداخت آن بودند (ابو یوسف، ۱۳۸۲: ۹۰-۹۱).

همچنین گزارش منابع نخستین حاکی از این موضوع است که پیامبر (ص) در برخی موارد، سرزمین‌های فتح‌شده را به منظور زراعت در اختیار ساکنان همان منطقه قرار می‌داد. در چنین مواردی آنان، طی قراردادی مشخص، موظف به پرداخت خراج معینی بودند به دولت اسلامی بودند. نکته قابل توجه آنکه در این قراردادها به نوع کشت آبی یا دیم بودن محصول نیز توجه می‌شد (بلاذری، ۱۹۹۶: ۱۰۵-۱۰۴).

این موضوع افزون بر بهبود وضعیت اقتصادی مسلمانان، زمینه بهره‌برداری از این اراضی را فراهم می‌کرد. از جمله نمونه این قراردادها را می‌توان در هنگام فتح مناطقی مانند خیبر، طائف و بحرین، مشاهده کرد. پیامبر (ص) به منظور حفظ منابع گیاهی مدینه، قطع درخت سدر جز برای شخم زدن را ممنوع اعلام کرد (عسقلانی، ۲۰۰۵، ج ۲: ۲۲). همچنین در این زمان، به دستور پیامبر (ص) آبیاری زمین‌های زراعی نظام‌مند شد و این موضوع در گسترش کشاورزی نقش مهمی داشت.

بر این اساس، سهم حق‌آبه برای نخل‌داران تا پاشنه پا و برای کشاورزان تا جایی بود که روی کفش را بپوشاند (بلاذری، ۱۹۹۶: ۱۱۹). مهم‌ترین درخت زراعی در مدینه نخل بود که بیشتر اموال اهل مدینه را شامل می‌شد. اهمیت زراعت درخت نخل در زمان پیامبر (ص) به حدی رسید که یکی از حقوق بردگان این بود که برای آزادی با صاحبان خود قرار می‌گذاشتند که تعدادی نهال خرما برای او بکارند (ابن سعد، ۲۰۰۱، ج ۱: ۴۹۱).

بدین ترتیب حضور پیامبر (ص) در مدینه باعث شد تا به تدریج نظامی منسجم در حوزه زراعت شکل گیرد. تعیین وضعیت مالکیت افراد، اصلاح روش‌های کشاورزی، احیای چشمه‌ها و اراضی بایر و تشویق به زراعت بخشی از سیاست‌های اقتصادی دولت نبوی بود که در رشد و توسعه این بخش نقش مؤثری داشتند (بلاذری، ۱۹۹۶: ۹۸؛ ابن سعد، ۲۰۰۱، ج ۱: ۴۹۱).

عصر خلفا و مسئله زراعت

رحلت پیامبر (ص) و آغاز عصر خلفا را می‌توان شروع فصل جدیدی در سیاست‌گذاری

حکام مسلمان در مسئله زراعت دانست. این سیاست‌گذاری جدید تا حد زیادی متأثر از فریضه جهاد بود. به دنبال فتوحات گسترده عهد عمر بن خطاب، گسترش اسلام در سرزمین‌های مختلف و توسعه دولت اسلامی، وی در اندیشه سامان‌دهی وضعیت اداری مسلمانان از طریق تأسیس تشکیلاتی اداری و مالی افتاد. خلیفه دوم در سفر به منطقه جابیه در شام و در دیدار با فرماندهان و مجاهدان سپاه اسلام، پس از اعطای هدایایی به آنان، طی سخنانی مسلمانان را تشویق به مهاجرت به شهرهای اسلامی جهت پیوستن به جبهه‌های نبرد نمود (ابن عبدالحکم، ۱۹۹۸: ۱۸۹).

این بدان معنی بود که هجرت به شهرها و پیوستن به جنگجویان مسلمان، پیش‌شرط ثبت‌نام آن‌ها در دیوان و دریافت مواجب است؛ بنابراین از این زمان به بعد، دارالهیجره‌ها مراکز شهری بودند که حاکمان مسلمان مردم را جهت فراگرفتن قرآن، فرهنگ جدید اسلامی و پیوستن به صفوف مجاهدان، برای رفتن به آنجا تشویق می‌کردند. بدین ترتیب رویکرد جدید خلافت، تشویق اعراب بادیه‌نشین، جهت پیوستن به مجاهدان و زندگی در شهر و رها کردن زندگی روستایی و چادرنشینی بود. به نظر می‌رسد سیاست تشویق اعراب به شرکت در جهاد و پرهیز از پرداختن به کشاورزی ناشی از نگرانی خلافت بابت پیامدهای تقسیم فیء و اراضی مفتوحه در میان مجاهدان بود. پیامدی که حداقل یکی از نتایج آن کاهش تعداد غازیان در سرحدات اسلامی و در نتیجه متوقف شدن فتوحات بود؛ بنابراین دستگاه خلافت تلاش کرد تا زحمات این مجاهدان را از طریق بخشش‌های سالیانه جبران کند (طبری، ۱۹۶۸، ج ۳: ۶۱۷).

بنابر گزارش منابع تاریخی، خلیفه دوم، با اعزام نماینده‌ای به نزد فرماندهان و سربازانی که اندیشه بازگشت به دامداری و کشاورزی را داشتند، به آنان اعلام کرد که در صورت انصراف از این کار ضمن دریافت پاداش لازم، معیشت فرزندان آن‌ها نیز تضمین خواهد شد (ابن عبدالحکم، ۱۹۹۸: ۱۸۹). به نظر می‌رسد این اقدام اگرچه نه به معنای مخالفت آشکار با مسئله زراعت بلکه ناشی از دل‌نگرانی‌های وی از اشتغال مجاهدان مسلمان به امور کشاورزی و اجتناب از جهاد بود.

برخی از پژوهشگران، این سیاست خلیفه دوم را ناشی از تلاش‌های وی جهت تبدیل

بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری (سندس سعید عزیز، سجاد دادفر و مهدی عزتی) ۱۵
قوم عرب به‌عنوان امتی مبارز و آماده‌ی جنگ و همچنین درک خلیفه دوم از اهمیت بسیج
داوطلبان در حفظ آمادگی نظامی مسلمانان دانسته‌اند. تردیدی وجود نداشت که اشتغال
مسلمانان عرب به امر کشاورزی انگیزه آن‌ها را برای ادامه فتوحات تضعیف و آن‌ها را از
اهتمام و تلاش نسبت به امور گسترش دعوت اسلامی و تحکیم آن منحرف می‌کرد
(صیغانی، ۱۹۷۹: ۲۰۸).

سیاست خلیفه دوم، جلوگیری از اندوختن ثروت و پرداختن به کشاورزی بود و این
مسائل را بر مسلمانان ناروا می‌شمرد و وجودشان را وقف بر سربازی می‌دانست (علائلی،
۱۳۷۱، ج ۲: ۶۴). بر این اساس به‌نظر می‌رسد نقل احادیثی از پیامبر (ص) و برخی صحابه
در مورد اهمیت شهرنشینی و پرهیز از اقامت در روستاها نه به‌معنای نفی ارزش کشاورزی
و زراعت بلکه به‌واسطه ترس از کاهش تعداد مجاهدان و رهاشدن فریضه جهاد بوده است.
برای مثال از رسول خدا روایت شده است که وقتی ابزاری از ماشین‌آلات شخم‌زدن
(گاواهن) را در یکی از خانه‌ها دید، فرمودند قومی وارد این خانه نمی‌شود مگر آنکه ذلت
بر آن وارد شود (ابن منظور، ۲۰۰۰، ج ۷: ۲۱۹).

خطابی در تفسیر این حدیث بر این باور است که چون کشاورزان با پرداخت
مالیات‌هایی مانند خراج و عشر، تحقیر می‌شوند؛ به همین دلیل گفته شده است: غرور در
پیشانی اسب‌ها و ذلت در دُم گاوها است (خطابی، ۱۹۸۲، ج ۱: ۴۵۷). همچنین از عبدالله
بن عمر نقل شده است که از رسول خدا شنیدم که فرمودند: «اگر از رباخواری پیروی
کردید و دُم گاو گرفتید (استعاره از شخم‌زدن) شما به زراعت راضی شده و جهاد را ترک
خواهید کرد که در آن صورت خداوند ذلت را بر شما مسلط خواهد کرد و هیچ‌کس جلوی
آن را نمی‌گیرد تا زمانی که شما به آیین خود برگردید» (ابوداود، ۲۰۰۱: ۶۵۵).

برخی از محدثین در تفسیر این روایت معتقدند که یکی از انواع ذلت، خراج است که
کشاورزان هرساله به صاحبان زمین تحویل می‌دهند و دلیل این ذلت این است که آن‌ها
جهاد در راه خداوند که عزت اسلام در آن است را رها کردند (عظیم‌آبادی، ۲۰۰۱، ج ۶:
۳۱۸). به همین دلیل دستگاه خلافت بعد از رحلت پیامبر (ص)، خرید زمین‌هایی که بر
آن‌ها خراج تعلق می‌گرفت را نهی کرده و در جهت دفاع از این موضوع، روایتی از رسول

خدا را نقل می‌کردند که ایشان فرمودند هر کس زمینی را که خراج بر آن تعلق می‌گیرد بخرد گویی که هجرت خود را ترک نموده و هر کس دین یک کافر را بر گردن بگیرد، اسلام حمایتش را از او قطع می‌نماید (ابوداود، ۲۰۰۱: ۵۹۰).

برخی از منابع در تفسیر این سخن بر آن هستند که چون کفار با پرداخت خراج دچار ذلت می‌شوند زمانی که یک مسلمان این زمین را از وی می‌خرد این ذلت به او برمی‌گردد و گویی این تحقیر را از گردن او برداشته و بر گردن خود می‌نهد (عظیم‌آبادی، ۲۰۰۱، ج ۲: ۴۵۵). تردیدی نیست که بین جهاد و منع مسلمانان از خرید اراضی خراج ارتباط نزدیکی وجود داشت. بر این اساس خلیفه دوم پس از مشورت با صحابه رسول خدا، تصمیم گرفت تا زمین‌های کشاورزی را در اختیار صاحبان آن قرار داده و آن‌ها نیز در مقابل این عمل، خراج زمین را به مسلمانان بپردازند (ابن مسکویه، ۱۳۶۹، ج ۱: ۱۶۸)؛ البته برخی از محققین بر این باورند که نحوه معیشت و سابقه تاریخی اعراب در بی‌انگیزگی آنان به امر کشاورزی مؤثر بود؛ برای مثال موننگومری وات در این زمینه می‌نویسد: «به‌طور کلی مهاجرین از مکه و فاتحین مسلمان که قبلاً کوچ‌نشین بودند به‌نظر نمی‌رسد که علاقه چندانی به کشاورزی داشتند؛ زیرا یا بیابان‌گرد و غارت‌گر و یا تاجر و بازرگان بودند؛ مسلمانان پس از فتح سرزمین‌های مختلف علاقه‌ای به تقسیم زمین بین خود و شروع به زندگی کشاورزی نداشتند، صلاح این بود که اجازه بدهند که کشاورزان مقیم به کشاورزی زمین بپردازند و خراج و اجاره‌ای که این کشاورزان می‌پرداختند و بین مسلمانان تقسیم می‌شد به آن‌ها امکان می‌داد که نیروی جنگی حرفه‌ای همیشه آماده داشته باشند» (موننگومری وات، ۱۳۵۵: ۵).

پس از گسترش فتوحات، دستگاه خلافت نه تنها خرید زمین خراج را ممنوع کرد، بلکه اقامت مسلمانان در حومه و روستاها را نیز منع کرد. ابن سعد روایت کرده است که عبدالله بن سعد برای دیدن یاران خود به شوشتر رفت و پس از دو روز اقامت، در روز سوم تصمیم به خروج از شهر گرفت؛ وقتی یارانش علت این امر را پرسیدند پاسخ داد که از پدرم شنیدم که رسول خدا از اقامت در شهرهای خراج‌نهی فرمود (ابن سعد، ۲۰۰۱، ج ۹: ۵۵). نکته قابل توجه آنکه هرچند سیاست‌های جدید زراعی در عصر خلفا بیشتر متوجه اعراب

بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری (سندس سعید عزیز، سجاد دادفر و مهدی عزتی) ۱۷
مسلمان می‌شد، اما به نظر می‌رسد در این زمان، وضعیت کشاورزی در سرزمین‌های مفتوحه
مانند ایران نیز چندان مناسب نبود (خوارزمی، ۱۳۶۲: ۶۹؛ رضا، بی تا: ۱۱۲).

هرچند اندکی پیش از ورود اسلام و در زمان خسرو پرویز، رودخانه‌های دجله و فرات
دچار طغیان‌های بی‌سابقه‌ای شدند که تلاش ساسانیان در کنترل آن‌ها به نتیجه مطلوب
منتهی نشد (طبری، ۱۹۶۸، ج ۲: ۷۴۲-۷۴۳؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱، ج ۲: ۵۵۲-۵۵۶؛ بلاذری،
۱۹۹۶: ۴۱۵-۴۱۶) اما بعد از ورود اسلام این پدیده بر اثر بی‌توجهی فاتحان جدید شدت
گرفت. «آنگاه تازیان به سرزمین عراق آمدند و عجمان سرگرم جنگ شدند و شکاف‌ها
پدید آمد و کسی بدان التفاتی نمی‌کرد و دهقانان از مسدود بیشتر آن‌ها عاجز بودند»
(بلاذری، ۱۹۹۶: ۴۱۵؛ مسعودی، ۱۳۶۵: ۴۱؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱، ج ۲: ۵۵۸).

تداوم جنگ و فتح به عنوه برخی مناطق مانند خوزستان باعث شد تا افزون بر تخریب
و یا آسیب جدی به تأسیسات آبیاری، بسیاری از کشاورزان اسیر یا کشته شوند. در نتیجه از
عنصر انسانی که برای کشاورزی اهمیتی اساسی داشت به شدت کاسته شد. همچنین در
منابع آمده است که مردم با ورود اعراب مسلمان محل زندگی خود را ترک می‌کرده‌اند
(طبری، ۱۹۶۸، ج ۵: ۱۸۸۹). ضمن آنکه غارت مال و چارپایان که مبنای شخم و تأمین بذر
و سرمایه آغاز کار و تأمین نیروی کار و لایروبی شبکه‌های آبیاری بودند احتمالاً موجب
زوال کشاورزی در درازمدت شد.

به این ترتیب می‌توان گفت که فتوحات اعراب مسلمان و پیامدهای ناشی از آن تأثیری
منفی بر وضعیت کشاورزی مناطق مفتوحه گذاشت؛ اما به نظر می‌رسد نکته دیگری که بر
اقامت مسلمانان در مراکز شهری و پرهیز از استقرار در روستاها و پرداختن به کشاورزی در
این عصر مؤثر بود، ماهیت حضری و شهری دین اسلام بود که بر شهرنشینی و اقامت در
مراکز تمدنی در شهرها تأکید داشته و از آن‌ها تحت عنوان مراکز امت یاد می‌کند. آن‌چنان
که در برخی از احادیث منسوب به رسول خدا، ایشان ضمن توصیه لازم به مسلمانان در
مورد اهمیت جماعت فرموده‌اند که دست خدا با شهرنشینان است^۱ (ابن قتیبه، ۱۹۹۱، ج ۱:
۳۱۸).

---

۱. علیکم بالجماعة، فان ید الله مع الفساطط

ضمن اینکه شاید بتوان گفت یکی دیگر از دلایل ممانعت خلفا از استقرار اعراب در روستاها و پرداختن به زراعت و کشاورزی آن بود که این روستاها فاقد خصایص و ویژگی‌های شهرهای اسلامی همچون برگزاری نماز جمعه و وجود حاکم شرع و قاضی جهت تعیین حدود و اجرای احکام الهی بودند (ماوردی، ۱۹۷۸: ۱۰۳؛ ناجی، ۱۹۸۶: ۵۷-۵۶). از آنجاکه برگزاری نماز، مساجد دائمی و ثابت را می‌طلبد؛ روستاها به‌طور عمده فاقد این‌گونه مساجد بودند؛ ضمن آنکه فتوای فقها در عدم اقامه نماز جمعه جز در شهرها نشان می‌دهد که اسلام از همان آغاز زندگی اجتماعی، به یکجانشینی بهاداده و به ظهور و بروز آن کمک کرده است (عبدالستار عثمان، ۱۳۷۶: ۳۳۸).

به همین خاطر در روایتی از قول امام علی (ع) نقل شده است که نماز جمعه و طلوع آفتاب فقط در شهرهای جامع وجود دارد^۱ (صنعانی، ۱۹۸۳: ۱۶۸/۳). منظور از «مصر جامع» در اوایل اسلام اردوگاهی بود که سربازان و مردان از قبایل مختلف در آن گرد هم می‌آمدند و نماز جمعه به‌عنوان یک فریضه دینی و نماد اتحاد نظامی و سیاسی در آن برگزار می‌شد. بدیهی است این خصوصیات به‌نحوی در تقابل با ویژگی‌های قبیله که مبتنی بر فردگرایی در زندگی و جنگ بود قرار داشت. یکی از پژوهشگران تاریخ اسلام در این زمینه می‌نویسد: «نه تنها نماز جماعت و جمعه لازمه زندگی شهری است بلکه لازمه زندگی موقر و متینی است که اسلام می‌خواهد و اسلام بیشتر به قراردادهای سنت‌های اجتماعی حاکم بر شهرها مربوط می‌شد تا به بی‌نظمی و آشفتگی حاکم بر زندگی چادرنشینان و صحراگردان؛ قید و بندهای اجتماعی اسلام و مقتضیات روحانی و معنوی آن از اسلام، دینی شهری را به‌دست می‌دهد» (هولت، ۱۳۸۳: ۱۵۲).

بنی‌امیه و بازنگری در سیاست‌های زراعی عصر خلفا

اعمال سیاست‌های تشویقی در جهت اقامت اعراب در شهرها و پرهیز از روستانشینی و زراعت تا پایان عصر خلفای راشدین باقی ماند. با این حال به‌واسطه سیاست‌گذاری جدید خلفای اموی در امر کشاورزی و تحولاتی که در زندگی اقتصادی و اجتماعی اعراب در شهرهای اسلامی و در زمان بنی‌امیه رخداد این نگاه منفی به زراعت، روستا و کشاورزان

۱. لا جمعة ولا تشریق الا فی مصر جامع

بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری (سندس سعید عزیز، سجاد دادفر و مهدی عزتی) ۱۹
تغییر کرد. خلفای اموی پس از تثبیت پایه‌های قدرت خویش به امر کشاورزی اهمیت دادند
و به آن رونق بخشیدند. آن‌ها با تسطیح زمین‌های کشاورزی، گسترش شبکه‌های آبیاری،
زمین‌های بایر را آباد نموده و پل‌های زیادی ساختند (بلاذری، ۱۹۹۶: ۳۱۰).

نکته قابل توجه آنکه والیان اموی در این امر نقش مهمی داشتند. برای مثال زیاد بن ابیه
به پروژه‌های آبیاری اهمیت زیادی می‌داد، از جمله در شهر کوفه سد بزرگی ساخت تا
جلوی طغیان آب رودخانه را بگیرد و به مزارع کشاورزی خسارت وارد نشود (خریوطلی،
۱۹۵۹: ۲۰۰).

همچنین حجاج بن یوسف ثقفی نیز با اینکه در اداره امور شایستگی نداشت ولی به
امور کشاورزی علاقه‌مند و کشاورزان را مورد توجه قرار می‌داد. وی برای احیای کشاورزی
عراق، تلاش کرد تا ضمن توسعه زمین‌های زراعی، آب‌بند‌های زیادی برای جلوگیری از
طغیان رودخانه‌ها احداث و نیزارها را که باعث امراض زیادی می‌شد، بخشکاند. همچنین
وی نهرهای زیادی به جریان انداخت و به مسئله آب و هوا و مسائل جوی و مقدار نزول
باران توجه جدی داشت و حتی با ابزار و وسایلی نزول باران را اندازه می‌گرفت و برای
خلیفه عبدالملک بن مروان به شام ارسال می‌کرد.

حجاج، کشاورزان را دعوت و آنان را مورد تقدیر و دلجویی قرار می‌داد و در زمینه روش
زراعت و افزایش تولید و محصولات کشاورزی پرس‌وجو می‌کرد (جاحظ، ۲۰۰۲، ج ۳:
۷۳، ۲۳۵). وی هر سال جشن کشاورزی می‌گرفت و برای هر محصولی مجلس جشنی برپا
می‌کرد و به کشاورزانی که در افزایش تولید و کیفیت آن بر دیگران پیشی گرفته بودند،
جایزه‌هایی اهدا می‌کرد (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱۲۹). خالد بن عبدالله قسری از دیگر والیان اموی
بود که توجه خاصی به کشاورزی و خشکاندن باتلاق‌ها و تبدیل آن‌ها به زمین‌های
کشاورزی و حفر چاه‌ها و قنات‌ها و رودها داشت (ابن رسته، ۱۳۶۵، ج ۱: ۹۵-۹۶).

از این رو وی در عراق صاحب نهرها، باغ‌ها و زمین‌های وسیع کشاورزی شد. درآمد
سالانه او را به بالغ بر بیست میلیون درهم نوشته‌اند (طبری، ۱۹۶۸، ج ۷: ۱۵۲؛ بلاذری،
۱۹۹۶، ج ۷: ۴۴۰). خالد همچنین میان بصره و واسط نهری به نام مبارک حفر و دوازده
میلیون درهم خرج آن کرد که هشام بن عبدالملک خلیفه اموی، او را برای این اسراف‌کاری

توبیخ نمود (ابن اثیر، ۱۳۷۱، ج ۴: ۱۲۴).

خلفای بنی‌امیه نسبت به تقسیم زمین‌ها و تنظیم مالکیت زمین برای افراد و مسئله آبیاری حساسیت زیادی داشتند و زمین‌های زیادی در آن دوران آباد شد. هر کس زمینی را آباد می‌کرد به او اجازه می‌دادند که مالک آن باشد و در آن زراعت کند یا به کس دیگری اجاره دهد. به مالک زمین نیز اجازه کندن چاه و قنات را می‌دادند. اگر زمینی سه سال کشت نمی‌شد از او می‌گرفتند و در اختیار دیگری می‌گذاشتند (ابویوسف، ۱۳۸۲: ۳۷).

به نظر می‌رسد مسئله‌ای که در دوره امویان در رونق کشاورزی و توجه به امر زراعت تاثیر فراوانی داشت، کاهش اهمیت اقتصادی دیوان و دریافت عطایا در کنار سیاست سخت‌گیرانه دولت بنی‌امیه برای گنجاندن نام افراد در دیوان با توجه به شرایط جدید اقتصادی و سیاسی بود (جوده، ۱۹۷۹: ۲۰۹). این بدان معناست که با وجود ادامه مهاجرت قبایل از شبه‌جزیره عربستان، تعداد فزاینده‌ای از اعراب در خارج از دیوان و بدون دریافت هیچ‌گونه مواجبی باقی می‌مانند، بنابراین آنها مجبور به جستجوی راه‌های دیگری برای تامین معیشت خود و از جمله اشتغال به کشاورزی بودند (الدوری، ۱۹۸۴: ۶۱). این امر از گزارش منابع در مورد اسکان قبایل در روستاها مشخص است (بلاذری، ۱۹۹۶، ج ۶: ۴۱۰؛ طبری، ۱۹۶۸، ج ۳: ۴۶۲).

از جمله این گزارش‌ها می‌توان به روایت مدائنی در مورد استقرار اعراب در روستاها اشاره کرد. وی می‌گوید بیشتر کارگزاران و عمال خالد بن عبدالله القسری (والی عراق در زمان هشام) از دهقانان بودند اما پس از قتل یکی از آنان، خالد دستور اخراج اعراب و خانواده‌های آنها از سواد را صادر کرد (بلاذری، ۱۹۹۶، ج ۹: ۸۹). این بدان معناست که اعراب از انزوایی که خلفای راشدین بر آنها تحمیل کرده بود بیرون آمدند؛ بنابراین با ساکنان کشورهای فتح‌شده در آمیخته و با آنها رابطه خویشاوندی برقرار کردند. با به رسمیت شناختن واقعیت استقرار اعراب در روستاها و مناطق حاشیه شهرها از سوی خلافت اموی، شاهد تحول دیگری در ارتباط با روستا و تعریف آن هستیم. این تحول، ظهور نوع جدیدی از روستا تحت عنوان روستای جامع یا «دهکده‌ای فراگیر» با حضور عناصر و شاخصه‌های شهر اسلامی مانند دار الحکومه، دستگاه قضاوت و مسجد جامع

بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری (سندس سعید عزیز، سجاد دادفر و مهدی عزتی) ۲۱
به عنوان محل اجتماع مسلمانان است.

صنعانی و ابن عبدالحکم در آثار خود اسامی تعدادی از این روستاهای جامع را نقل کرده‌اند (صنعانی، ۱۹۸۳: ۱۱۰-۱۲۱)؛ اما اهالی روستاهای کوچک همچنان از داشتن امیر و اقامه نماز جمعه تا زمان خلافت عمر بن عبدالعزیز محروم بودند. در این زمان وی دستور داد برای هر روستایی امیری تعیین کنند تا ساکنان آن بتوانند نماز جمعه را اقامه نمایند (بلاذری، ۱۹۹۶، ج ۸: ۱۶۱).

تردیدی نیست که وقوع این تحولات در زندگی اقتصادی و اجتماعی اعراب، به بهبود وضعیت کشاورزان و درک اهمیت کشاورزی در بین آنان منجر شد. نکته قابل توجه آن که تحول ایجاد شده با ارزش‌های بادیه‌نشینی که زراعت و کشاورزی را تحقیر می‌کرد مغایرت داشت. در تفکر جدید جایز نبود که همه در امر جهاد وارد شده و کشاورزی را رها کنند. اگر بعضی از آنها در جهاد مشارکت داشتند برخی دیگر نیز باید به کار کشاورزی می‌پرداختند، کار کشاورزان به نحوی کمک به مجاهدان و کار مجاهد دفاع از کشاورز و امنیت آن بود. به نظر می‌رسد گسترش اسلام در مناطق وسیعی از دنیای آن روز و افزایش تعداد مجاهدان مسلمان نقش مهمی در این مورد داشت. حتی به تدریج کشاورزی جایگاهی بهتر از تجارت پیدا نمود، شیبانی با اشاره به این موضوع می‌نویسد: بسیاری از شیوخ و بزرگان ما، معتقد بودند که کشاورزی به واسطه سود آن بهتر از تجارت است؛ زیرا منافع عمومی و خیرات آن در مقایسه با تجارت بیشتر و موجب تقویت اطاعت و قدرت ایمان در انسان می‌شود (همان: ۶۴).

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه بیان شد به نظر می‌رسد زراعت و تاریخچه آن در شبه جزیره عربستان در پیش و پس از ظهور اسلام از سرنوشت متفاوتی برخوردار بوده است. در حالی که در پیش از اسلام، توزیع جغرافیایی زراعت، بر اساس نحوه معیشت و شرایط اقلیمی شبه جزیره بود، در پس از ظهور اسلام، عوامل دیگری مانند نحوه سیاست‌گذاری حاکمان، نقش عمده‌ای در رکود یا توسعه آن داشت. هرچند کشاورزی در پیش از ظهور اسلام در قسمت‌هایی از شبه جزیره رواج داشت اما بعثت پیامبر (ص) را می‌توان فصل جدیدی از رونق این بخش در

عربستان دانست. تعلیم نبوی و آموزه‌های وحیانی از مهم‌ترین انگیزه‌های مسلمانان در توجه به مسئله زراعت بود.

با رحلت پیامبر (ص) و آغاز عصر خلفا، ما شاهد رویکرد جدیدی در حوزه زراعت و کشاورزی هستیم. شروع فتوحات و مهاجرت اعراب به مناطق خارج از شبه جزیره، موجب تغییر دیدگاه آنان نسبت به کشاورزی و روستا شد. از دیدگاه برخی از خلفای راشدین، استقرار اعراب در روستاها و اشتغال به کشاورزی، موجب کاهش تعداد مجاهدان و دور شدن اعراب از رسالت خود در گسترش اسلام می‌شد. از این رو تشویق اعراب به حضور در دار الهجره‌ها و پیوستن به مجاهدان و پرهیز از اقامت در روستاها و کشاورزی، دیدگاه غالب در این عصر به‌شمار می‌آمد، اما با آغاز حکومت امویان ما شاهد تغییر نگرش خلفای اموی نسبت به اقتصاد زراعی هستیم.

درواقع اختلاط اعراب با مردم محلی و گسترش اسلام در میان ساکنان کشورهای فتح‌شده مستلزم تغییر نگاه به روستا و کشاورزی و اتخاذ رویکردی جدید در این حوزه بود، به طوری که در این رویکرد جدید، روستا به‌عنوان بخشی از امت و نه خارج از آن قلمداد شد. به این ترتیب شاهد ظهور روستاهایی با خصیصه و عناصر شهرهای اسلامی تحت عنوان روستای جامع هستیم. عناصری مانند وجود دار الحکومه، دستگاه قضا و برگزاری نماز جمعه که ماهیت جدیدی را برای روستاها تعریف می‌کرد. این موضوع نشان‌دهنده گسترش اسلام، افزایش تعداد مسلمانان، استقرار تعداد فراوانی از اعراب در روستاها و درنهایت لزوم تغییر رویکرد نسبت به کشاورزی و روستا بود؛ بنابراین از این زمان به بعد، زراعت چون گذشته امری مذموم به‌شمار نمی‌آمد و حتی به تدریج همانند جهاد، موضوعی ضروری و در راستای تکمیل آن به حساب آمد.

منابع

ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن محمد (۱۳۷۱)، *الکامل (تاریخ بزرگ اسلام و ایران)*، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.

ابن سعد، محمد (۲۰۰۱)، *الطبقات*، تحقیق، علی محمد عمر، القاهرة: مکتبة الخانجی.

ابن حنبل، احمد (۱۹۸۷)، *العلل فی معرفة الرجال*، تحقیق، طلعت فوج بیکی و إسماعیل جراح أوغلو،

بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری (سندس سعید عزیز، سجاد دادفر و مهدی عزتی) ۲۳
استانبول: المكتبة الإسلامية.

ابن رُسْتَه، ابو علی احمد بن عمر (۱۳۶۵)، *الاعلاق النفیسة*، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: امیرکبیر.
ابن عبدالحکم، عبدالرحمن بن عبدالله (۲۰۰۴)، *فتوح مصر و المغرب*، حققه و قدم له علي محمد عمر،
القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية.

ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن دمشقی (۲۰۰۱)، *تاریخ دمشق الكبير*، تعليق و تخريج، أبو عبدالله
علي عاشور الجنوبي، بيروت: دار إحياء التراث العربي.

ابن قتیبة، عبدالله مسلم (۱۹۹۱)، *غريب الحديث*، تحقيق عبدالله الجبوري، بغداد: مطبعة العاني.
ابن مسكويه، احمد بن محمد (۱۳۶۹)، *تجارب الامم*، ترجمه ابوالقاسم امامی و علی نقی منزوی، تهران:
توس.

ابن منظور، محمد بن مكرم (۲۰۰۰)، *لسان العرب*، بيروت: دار صادر.
أبو داود، سليمان بن الأشعث السجستاني (۲۰۰۱)، *سنن أبي داود*، ضبط و ترقيم و تخريج، صدقي جميل
العتار، بيروت: دار الفكر.

ابو يوسف، يعقوب بن ابراهيم (۱۳۸۲)، *الخراج*، الطبعة الثانية، القاهرة: المكتبة السلفية.
ابو يوسف، يعقوب بن ابراهيم (۱۹۹۲)، *الرد على سيرة الازاعي*، تصحيح، أبو الوفا الأفغاني، بيروت: دار
الكتب العلمية.

بافقيه، محمد عبدالقادر (۱۹۸۵)، *تاريخ اليمن*، بيروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر.
بسوي، يعقوب بن سفيان، (۱۹۷۸)، *المعرفة والتاريخ*، تحقيق، أكرم ضياء العمري، بغداد: مطبعة العاني.
البكري، ابو عبيد عبدالله بن عبدالعزيز (۱۹۴۵)، *معجم ما استعجم*، القاهرة: دار العلم.
بلاذري، احمد بن يحيى بن جابر (۱۹۹۶)، *انساب الاشراف*، تحقيق، سهيل زكار و رياض زركلي،
بيروت: دار الفكر.

ترسيس، عدنان، (۱۹۸۵) *اليمن و حضارة العرب*، بيروت: مكتبة الحياة.

ترسيس، عدنان، (۱۹۹۹) *بلاد سبأ و حضارة العرب الأولى*، بيروت: دار الفكر.

جاحظ، عمر بن بحر، (۲۰۰۲) *البيان و التبيين*، بيروت، دار و مكتبة الهلال.

جاسر، حمد، (۱۹۷۰) *المعجم الجغرافي لبلاد العربية*، الرياض: دار اليمامة للنشر.

جودة، جمال (۱۹۷۹) *العرب و الأرض في صدر الإسلام*، عمان: الشركة العربية للطباعة و النشر.

حر عاملی، محمد بن حسن بن علی (۱۳۹۷)، *وسائل الشيعة*، طهران: مكتبة الاسلامية.

حتى، فيليب (۱۹۵۶) *تاريخ اعراب*، لندن: مك ميلان

حموی، شهاب الدين ابو عبدالله ياقوت بن عبدالله، (۱۴۰۸)، *معجم البلدان*، بيروت: دار بيروت للطباعة

و النشر.

٢٤ مطالعات اقتصاد سیاسی بین الملل، ١٤٠٢، دوره ششم، شماره اول، ١ - ٢٨

حمیدالله، محمد (١٣٦٣)، رسول اکرم در میدان جنگ، ترجمه سید غلامرضا سعیدی، تهران: انتشارات کتابفروشی محمدی

حوالی، محمد بن علی الاکوع (١٩٨٢)، اليمن الخضراء مهد الحضارة، بیروت: مكتبة الجيل الجديد. خاکرند، شکرالله (١٣٩٠)، سیر تمدن اسلامی، قم: موسسه بوستان کتاب.

خطابی، أبو سلیمان (١٩٨٢)، غریب الحدیث، تحقیق، عبد الکریم العزبایوی، دمشق، دار العلم. خربوطلی، علی حسن (١٩٥٩)، تاریخ العراق فی ظلّ الحکم الاموی، بغداد: دار الکتب تاریخی. خوارزمی، محمد بن احمد (١٣٦٢)، مفاتیح العلوم، ترجمه حسین خدیو جم، تهران: علمی فرهنگی. دورانت، ویل (١٣٧٠)، تاریخ تمدن، ترجمه احمد آرام و دیگران، جلد اول، چاپ سوم، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

دیباغ، تقی الدین (١٩٨٨)، الوطن العربي في العصور الحجرية، الطبعة الاولى، بغداد: دار الشؤون الثقافية العامة.

دو، برین (١٩٨٣)، بناهای عرب جنوبی، لندن: فالکون اولندر. دوز، چارلز (١٩٧٣)، سفر در صحرای عربستان، نیویورک: انتشارات نیویورک. دوری، عبد العزیز (١٩٨١)، الإسلام و انتشار اللغة العربية و التعریب، مجلة المستقبل العربي، العدد الرابع و العشرين، بیروت.

دوری، عبد العزیز (١٩٨٤)، التكوين التاريخي للأمة العربية، بیروت: مرکز دراسات الوحدة العربية. رضا، عنایت الله و همکاران (بی تا)، آب و فن آبیاری در ایران باستان، بی جا: انتشارات وزارت آب و برق. زرگری نژاد، غلامحسین (١٣٧٥)، تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)، تهران: سمت. سرخسی، أبو بکر محمد احمد (٢٠٠٢)، المبسوط، باعتماد سمیر مصطفی ذیاب، بیروت: دار احیاء التراث العربي.

سالم، السید عبد العزیز (١٩٩٠)، تاریخ شبه الجزيرة العربية، الاسکندرية: دار المعرفة الجامعية.

سلامة، عواطف أديب (١٩٩٤)، قریش قبل الاسلام، الرياض: دار المريخ للنشر.

سید، رضوان (١٩٨٤)، الأمة و الجماعة و السلطنة، بیروت: دار أقرأ.

شجاع، عبد الرحمن عبد الواحد (١٩٩٣)، اليمن في عيون الرحالة، بیروت: دار الفكر.

شیبانی، محمد بن الحسن (١٩٥٨)، شرح لكتاب السير الكبير، تحقیق، صلاح الدین المنجد، قاهره: مطبعة مصر.

شیبانی، محمد بن الحسن (١٩٨٠)، الکسب، تحقیق، سهیل زکار، دمشق: نشر عبدالهادي حرصوني.

صالح، عبد العزیز (١٩٩٠)، تاریخ شبه الجزيرة العربية قبل الاسلام، القاهرة: مكتبة الأنجلوالمصرية.

صنعاني، ابوبکر عبدالرزاق (١٩٨٣)، المصنف، تحقیق، حبيب عبدالرحمن الاعظمي، بیروت: المكتب

بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری (سندس سعید عزیز، سجاد دادفر و مهدی عزتی) ۲۵
الإسلامی.

صیغانی، الحسن بن محمد بن الحسن (۱۹۷۹)، *العباب الزاخر و اللباب الفاخر*، تحقیق، محمد حسن آل یاسین، بغداد: دار الرشید.

طبری، محمد بن جریر (۱۹۶۸)، *تاریخ الرسل والملوک*، تحقیق، محمد أبو الفضل إبراهیم، القاهرة: دار المعارف.

عباس، إحسان (۱۹۸۷)، *تاریخ دولة الأقباط*، عمان: دار الشرق للنشر و التوزیع.

عبدالستار عثمان، محمد (۱۹۷۶)، *مدينة اسلامی*، ترجمه علی چراغی، تهران: امیرکبیر.

عسقلانی، ابن حجر (۲۰۰۵)، *المطالب العالیة بزوائد المسانید الثمانیة*، الرياض: دار العاصمة للنشر و التوزیع.

علی، صالح احمد (۱۹۹۸)، *الدولة في عهد الرسول (ص)*، بغداد: مطبوعات المجمع العلمي العراقي. علی، جواد (۱۹۹۳)، *المفصل في تاریخ العرب*، بیروت: دار العلم المالیین.

عظیم‌آبادی، ابو الطیب محمد شمس الحق (۲۰۰۲)، *عون المعبود شرح سنن ابي داود*، خرج أحادیثه حسام‌الدین الصبابطی، القاهرة: دار الحديث.

علائلی، عبدالله (۱۳۷۱)، *برترین هدف در برترین نهاد*، محمد مهدی جعفری، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

فخري، احمد (۱۹۸۴)، *دراسات في تاریخ الشرق القديم*، القاهرة: مكتبة الانجلو المصرية.

قاسمی، خالد محمد (۱۹۹۹)، *دراسات في تاریخ اليمن و الخليج*، الاسكندرية: مؤسسة شباب الجامعة. كرد علی، محمد بن عبدالرزاق بن محمد (۲۰۲۰)، *الإسلام و الحضارة العربية*، بیروت: دار القلم للطباعة و النشر و التوزیع.

کولدر، نورمان (۱۹۹۱)، *صلاة الجمعة و نظرية السلطة عند الفقهاء*، مجلة الاجتهاد، العدد الثاني عشر. گلک، نلسون (۱۹۴۰)، *آن سوی اردن، نیوهاوان: آسور*

ماوردي، أبو الحسن (۱۹۷۸)، *الأحكام السلطانية الإسلامية*، بیروت: دار الكتب العلمية.

مبرد، محمد بن یزید (۲۰۰۱)، *الكامل في اللغة و الأدب*، تحقیق، محمد ابو الفضل إبراهیم، بیروت: دار الفكر.

مسعودي، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۶۵)، *التنبيه و الإشراف*، ترجمه: ابو القاسم پابنده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

مقدسی، شمس‌الدین ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ترجمه علی‌نقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

مونتگمری وات، ویلیام (۱۳۴۴)، *محمد پیامبر و سیاستمدار*، تهران: کتابفروشی اسلامی.

- مهران، محمد بيومي (١٩٨٨)، *دراسات في تاريخ العرب القديم*، اسكندريه: دار المعرفة الجامعية.
- ناجي، عبد الجبار (١٩٨٦)، *دراسات في تاريخ المدينة الإسلامية، البصرة*: مطبعة جامعة البصرة.
- نامي، خليل يحيي (١٩٥٢)، *تقوش خربة معين، مجموعة محمد توفيق، القاهرة*: مطبعة المعهد العلمي الفرنسي للأثار الشرقية.
- نامي، خليل يحيي (١٩٨٦)، *العرب قبل الاسلام، القاهرة*: دار العارف.
- نعيم، نورة بنت عبد الله بن علي (١٤١٢)، *الوضع الاقتصادي في الجزيرة العربية في الفترة من القرن الثالث قبل الميلاد وحتى القرن الثالث الميلادي، الرياض*: دار الشواف للنشر و التوزيع.
- واحدي، ابوالحسن علي بن احمد النيشابوري (١٩٧٨)، *اسباب النزول، بيروت*: دار الكتب العلمية.
- هاشم، هيا علي (١٩٩٣)، *الخليج في عصور ما قبل التاريخ، القاهرة*: مركز الكتاب للنشر.
- هولت، بي.ام (١٣٨٣)، *تاريخ اسلام كمبريج، جلد ٢، ترجمه تيمور قادري، تهران*: اميركبير.

References

- Abbas, I. (1987), *History of the Coptic State*, Amman: Dar Al Sharq for Publishing and Distribution (In Arabic).
- Abdul Sattar Othman, M. (1976), *An Islamic City, translated by Ali Cheraghi*, Tehran: Amirkabir (In Persian).
- Abu Dawood, S. A. S. (2001), *Sunan Abi Dawood, tuning, numbering and graduation*, Sidqi Jamil al-Attar, Beirut: Dar al-Fikr (In Arabic).
- Abu Yusuf, Y. I. (1992), *Al rado ala Seir al-Awzai*, corrected by Abu Al-Wafa Al-Afghani, Beirut: Dar Al-Kutub Al-Alami (In Arabic).
- Abu Yusuf, Y. I. (2003), *Al-Kharaj*, second edition, Cairo: Al-Maktaba Al-Salafiyah (In Arabic).
- Alaali, A. (1992), *The highest goal in the highest institution*, Mohammad Mahdi Jafari, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance (In Persian).
- Al-Bakri, A. U. A. A. (1945), *AL mojam Ma estajam*, Cairo: Dar Al-Alam (In Arabic).
- Ali, J. (1993), *Detailed in the History of the Arabs*, Beirut: Dar Al-Ilm Al-Malayoun (In Arabic).
- Ali, S. A. (1998), *The State in the Era of the Prophet (PBUH)*, Baghdad: Publications of the Iraqi Scientific Academy (In Arabic).
- Askalani, I. H. (2005), *The High Demands of the Appendices of the Eight Musnads*, Riyadh: Dar Al-Asimah for Publishing and Distribution (In Arabic).
- Azim Abadi, A. T. M. Sh. H. (2002), *Awn al-Ma'bood explaining Sunan Abi Dawud*, his hadiths were published by Hussam al-Din al-Sabati, Cairo: Dar al-Hadith (In Arabic).
- Bassawi, Y. S. (1978), *knowledge and history, investigation*, Akram Daa Al-Omani, Baghdad: Al-Ani Press (In Arabic).
- Bladhuri, A. Y. J. (1996), *Ansab Al Ashraf, investigation*, Suhail Zakkar and Riad Zarkali, Beirut: Dar Al-Fikr (In Arabic).
- Caulder, N. (1991), *Jumu'ah prayer and the theory of authority among jurisprudents*, Al-Ijtihad Journal, 12th issue (In Arabic).
- Dabbagh, T. D. (1988), *The Arab World in the Stone Ages*, first edition, Baghdad: General Syndicate Affairs House (In Arabic).
- Doe, B. (1983), *The monuments of southern Arabian*, London: Falcon Olender (In Persian).
- Dorant, W. (1991), *A History of Civilization*, Translated by Ahmed Aram and Digran, Volume 1, Chapsum, Tehran: Spreads and Implications of an Islamic Revolution (In Persian).
- Doughes, Ch. (1973), *Travel in Arabia desert*, Newyourk: Publications (In Persian).
- Douri, A. A. (1981), *Islam and the spread of the Arabic language and Arabization*, Arab Future Magazine, Issue 24, Beirut (In Arabic).

- ۳۷ بررسی سیاست‌های زراعی حاکمان مسلمان در قرن اول هجری (سندس سعید عزیز، سجاد دادفر و مهدی عزتی)
- Douri, A. A. (1984), *The Historical Formation of the Arab Nation*, Beirut: Center for Arab Unity Studies (In Arabic).
- Fakhri, A. (1984), *Studies in the History of the Near East*, Cairo: Al-Angelo Egyptian Library (In Arabic).
- Ghasemi, Kh. M. (1999), *Studies in the History of Yemen and the Gulf*, Alexandria: Shabab Al-Jama'a Foundation (In Arabic).
- Gleck, N. (1940), *The other side of Jordan*, new haven: Asor (In Arabic).
- Hamidullah, M. (1984), *Rasool Akram in War Square*, translated by Seyyed Gholamreza Saeedi, Tehran: Publications of the book of Furushi Mohammadi (In Persian).
- Hamwi, Sh. D. A. A. Y. A. (1987), *Mu'jam al-Buldan*, Beirut: Dar Beirut for printing and publishing (In Arabic).
- Haramili, M. H. A. (1977), *Wasa'il al-Shia*, Tehran: Islamic Library (In Arabic).
- Hashem, H. A. (1993), *The Gulf in Prehistoric Times*, Cairo: Al-Kitab Publishing Center (In Arabic).
- Hawally, M. A. A. (1982) *Green Yemen, the Cradle of Civilization*, Beirut: New Generation Library (In Arabic).
- Hitti, Ph. K. (1956), *history of Arabs*, London: Macmilan (In Persian).
- Holt, P. M (2004), *Cambridge History of Islam*, Volume 2, translated by Timur Qadri, Tehran: Amir Kabir (In Persian).
- Ibn Abd al-Hakam, Abd al-Rahman Ibn Abd Allah (2004), *The Conquests of Egypt and West*, edited and introduced by Ali Muhammad Omar, Cairo: Religious Culture Library (In Arabic).
- Ibn Asaker, A. Q. A. H. D. (2001), *The Great History of Damascus, commentary and graduation*, Abu Abdullah Ali Ashour Al-Junoubi, Beirut: Arab Heritage Revival House (In Arabic).
- Ibn Athir, I. D. A. H. A. M. (1992), *al-Kamil (History of the Islam and Iran)*, translated by Abu al-Qasim Halat and Abbas Khalili, Tehran: Alami Publications Institute (In Persian).
- Ibn Hanbal, Ahmed (1987), *The Reasons for Knowing Men*, an investigation, by Talaat Koc Becket and Ismail Jarrahoglu, Istanbul: The Islamic Library (In Arabic).
- Ibn Manzoor, M. M. (2000), *Lisan al-Arab*, Beirut: Dar Sader (In Arabic).
- Ibn Miskawayh, A. M. (1990), *The Experiences of Nations*, translated by Abu al-Qasim Emami and Ali Naqi Manzouli, Tehran: Tus (In Persian).
- Ibn Qutayba, A. M. (1991), *Gharib al-Hadith, investigated by Abdullah al-Jubouri*, Baghdad: Al-Ani Press (In Arabic).
- Ibn Rustah, Abu Ali Ahmad Ibn Omar (1986), *Al Alagho Nafiseh*, translated by Hossein Qara Chanlu, Tehran: Amirkabir (In Persian).
- Ibn Saad, Muhammad (2001), *Al-Tabaqat*, investigation, Ali Muhammad Omar, Cairo: Al-Khanji Library (In Arabic).
- Jahiz, A. B. (2002) *Al-Bayan wa Al-Tabyeen*, Beirut, Dar and Al-Hilal Library (In Arabic).
- Jasser, H. (1970) *The Geographical Gazetteer of Arab Countries*, Riyadh: Dar Al Yamama Publishing (In Arabic).
- Judeh, J. (1979) *The Arabs and the Land in the Early Islam*, Amman: The Arab Company for Printing and Publishing (In Arabic).
- Khakrand, Sh. (2011), *An Islamic Urban History*, Qom: Bostan Book Institute (In Persian).
- Kharboutli, A. H. (1959), *The History of Iraq under the Umayyad Rule*, Baghdad: The Historical Book House (In Arabic).
- Khattabi, A. S. (1982), *Gharib Al-Hadith, investigation*, Abdul Karim Al-Azbawi, Damascus, Dar Al-Alam (In Arabic).
- Khawarizmi, M. A. (1983), *Mafatih al-Uloom*, translated by Hossein Khedive Jam, Tehran: Alami Farhangi (In Persian).
- Kurd Ali, M. A. R. M. (2020), *Islam and Arabic Civilization*, Beirut: Dar al-Qalam for publishing and publishing (In Arabic).
- Mahran, M. B. (1988), *Studies in the Ancient History of the Arabs*, Alexandria: University Knowledge House (In Arabic).

- Masoudi, A. H. A. H. (1986), *al-Tanbiyyah wa al-Ishraf*, translated by: Abu al-Qasim Pay andeh, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company (In Arabic).
- Mawardi, A. H. (1978), *Al-Ahkam al-Sultaniya al-Islamiyya*, Beirut: Dar al-Kitab Al-Elamiya (In Arabic).
- Moghaddsi, S. D. A. A. M. A. (1982), *Ahsan al-Taqasim fi Marafah al-Aqalim*, translated by Alineqi Manzavi, Tehran: Authors and Translators Company of Iran (In Persian).
- Montgomery Watt, W. (1965), *Muhammad the Prophet and Politician*, Tehran: Islamic bookstore (In Persian).
- Mubard, M. Y. (2001), *al-Kamal fi al-Lagha and al-Adab*, research, Muhammad Abu al-Fazl Ibrahim, Beirut: Dar al-Fakr (In Arabic).
- Naim, N. A. A. (1991), *the economic situation in the Arabian Peninsula in the period from the third century BC to the third century AD*, Riyadh: Dar Al-Shawaf for publication and distribution (In Arabic).
- Naji, A. J. (1986), *Studies in the History of the Islamic City*, Basra: Basra University Press (In Arabic).
- Nami, Kh. Y. (1952), *Khirbet Moin inscriptions*, Muhammad Tawfiq Collection, Cairo: Press of the French Scientific Institute for Oriental Antiquities (In Arabic).
- Nami, Kh. Y. (1986), *The Arabs Before Islam*, Cairo: Dar Al-Arif (In Arabic).
- Reza, I. and others (n.d.), *Water and irrigation technique in ancient Iran*, Bija: Publications of the Ministry of Water and Electricity (In Persian).
- Salama, A. A. (1994), *Quraish before Islam*, Riyadh: Mars Publishing House (In Arabic).
- Saleh, A. A. (1990), *History of the Arabian Peninsula before Islam*, Cairo: Anglo-Egyptian Library (In Arabic).
- Salem, S. A. A. (1990), *History of the Arabian Peninsula*, Alexandria: University Knowledge House (In Arabic).
- Sanani, A. B. A. R. (1983), *al-Musannaf, investigation*, Habib Abd al-Rahman al-Azami, Beirut: The Islamic Library (In Arabic).
- Sarkhasi, A. B. M. A. (2002), *Al-Mabsout, correction of Samir Mustafa Diab*, Beirut: Arab Heritage Revival House (In Arabic).
- Sayed, R. (1984), *The Nation, the Community, and Authority*, Beirut: Dar Iqra (In Arabic).
- Shaibani, M. H. (1958), *an explanation of the book Al-Sir Al-Kabir*, investigation, Salah Al-Din Al-Munajjid, Cairo: Misr Press (In Arabic).
- Shaibani, M. H. (1980), *Al-Kasb, investigation*, Suhail Zakkar, Damascus: published by Abdul-Hadi Harsouni (In Arabic).
- Shujaa, A. R. A. W. (1993), *Yemen in the eyes of travelers*, Beirut: Dar al-Fikr (In Arabic).
- Sighani, H. M. H. (1979), *Al-Abab Al-Zakher and Al-Lab Al-Fakher*, investigation, Muhammad Hassan Al Yassin, Baghdad: Dar Al-Rasheed (In Arabic).
- Tabari, M. J. (1968), *History of the Messengers and Kings*, investigation, Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, Cairo: Dar al-Ma'arif (In Arabic).
- Tarsis, A. (1985) *Yemen and Arab Civilization*, Beirut: Al-Hayat Library (In Arabic).
- Tarsis, A. (1999) *The Land of Sheba and the Early Arab Civilization*, Beirut: Dar Al-Fikr (In Arabic).
- Wahidi, A. H. A. A. N. (1978), *Reasons for Revelation*, Beirut: Dar Al-Kutub Al-Alamiyyah (In Arabic).
- Zargarinejad, Gh. (1996), *Early History of Islam (Era of Prophethood)*, Tehran: Smt (In Persian).